

Experimentálne metódy

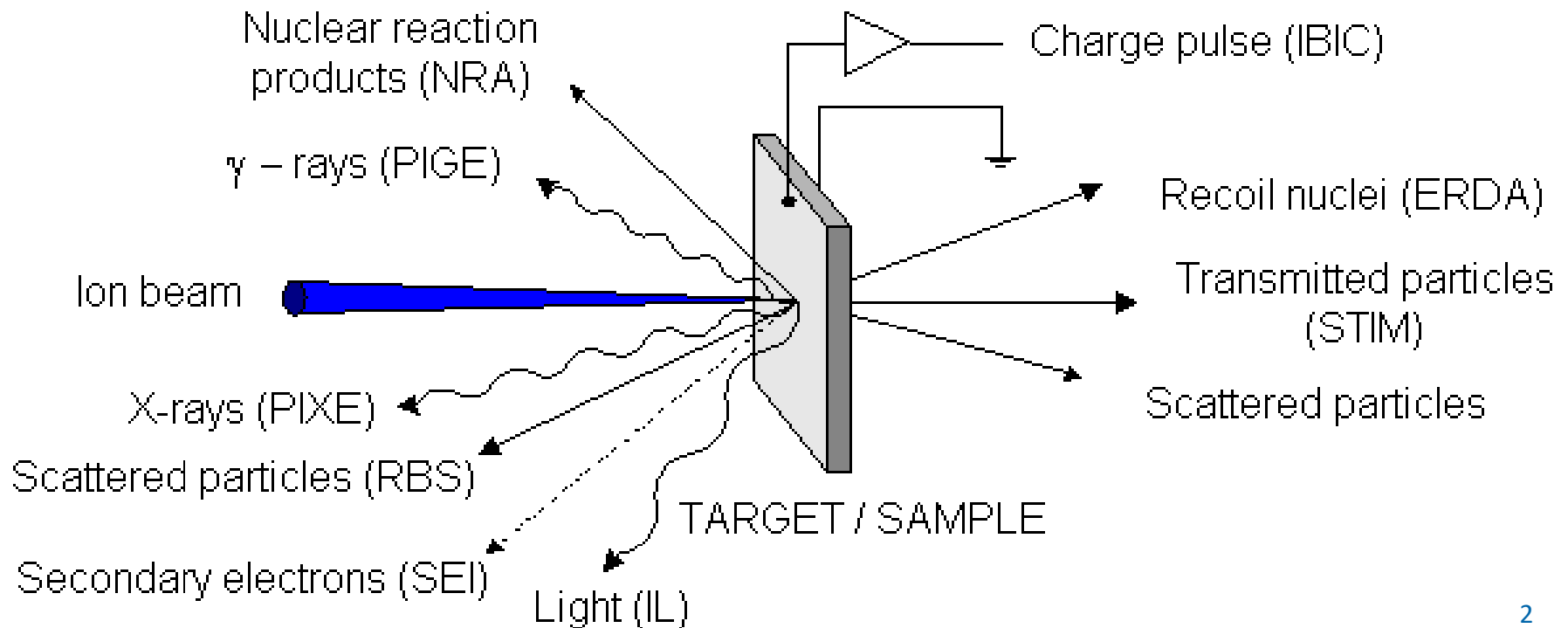
Marcel MiGLiERiNi

11. PIXE, PIGE

- princípy metódy
- kvantitatívna analýza
- experimentálna technika
  - mikrolúč
  - externý lúč
- príklady aplikácií

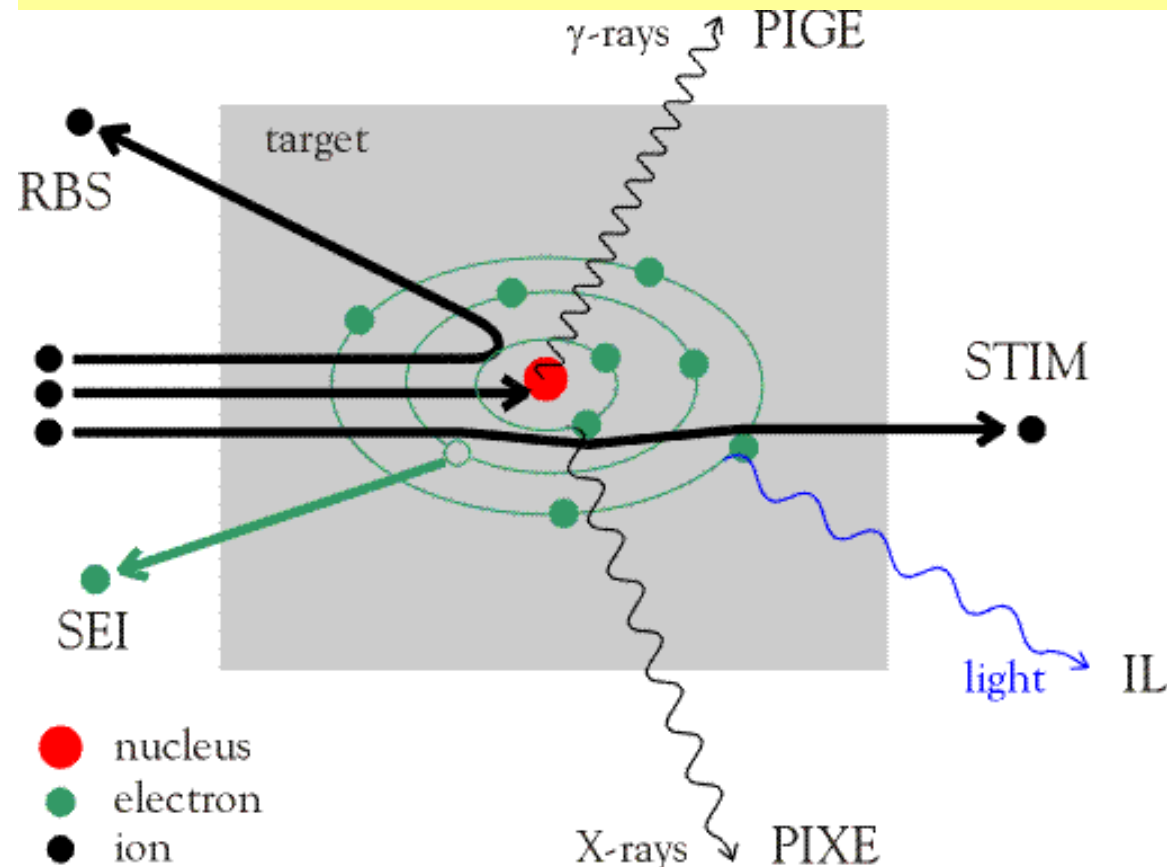
Iónové zväzky

- bombardujúce častice
  - protóny → ťažké ióny
  - prebiehajúce procesy:

Analýzy iónovými zväzkami

- Rutherford Backscattering Spectroscopy (RBS)
- Nuclear Reaction Analysis (NRA)
- Particle Induced X-ray Emission (PIXE)
- Particle Induced γ -ray Emission (PIGE)

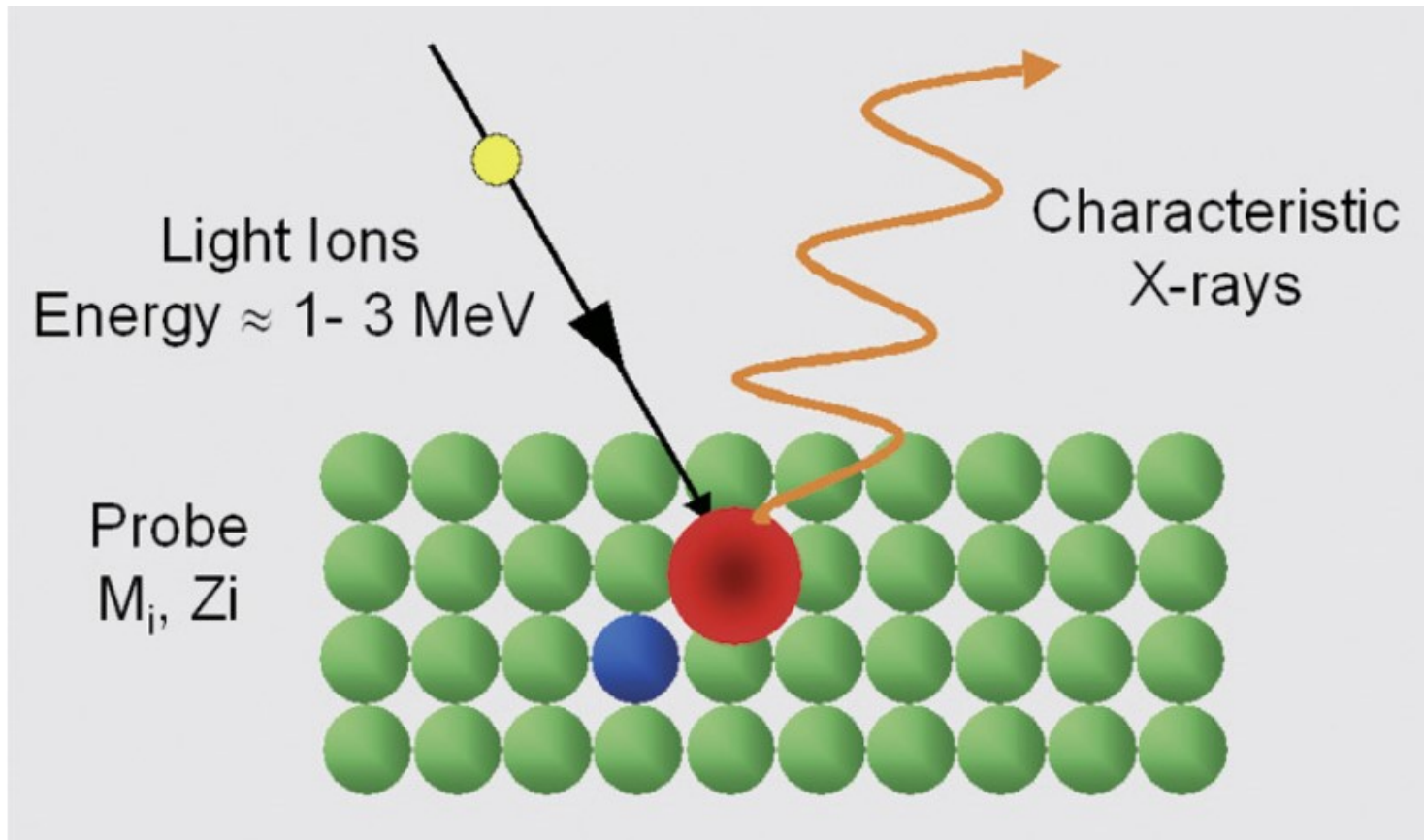
- Elastic Recoil Detection Analysis (ERDA)
- Ion Beam Induced Current (IBIC)
- Scanning Transmission Ion Microscopy (STIM)
- Secondary Ion Mass Spectroscopy (SIMS)

PIXE = Particle Induced X-ray Emission

- detekcia charakteristického rtg. žiarenia
- rozvoj: Si(Li) detektory (~ 1970, Švédsko)
- výhody:
  - nedeštruktívna technika (zložené vzorky: tuhá látka, tekutina, aerosol)
  - jednoduché umiestnenie vzorky na vzduchu
  - krátke meracie časy, vysoká citlivosť (10^{-12} g)
  - multiprvková analýza pre $Z > 13$ (Al)
- nevýhody:
  - nie je možná analýza organických látok
  - nedeteguje chemické väzby
  - obmedzená hĺbková informácia
  - potrebný urýchľovač

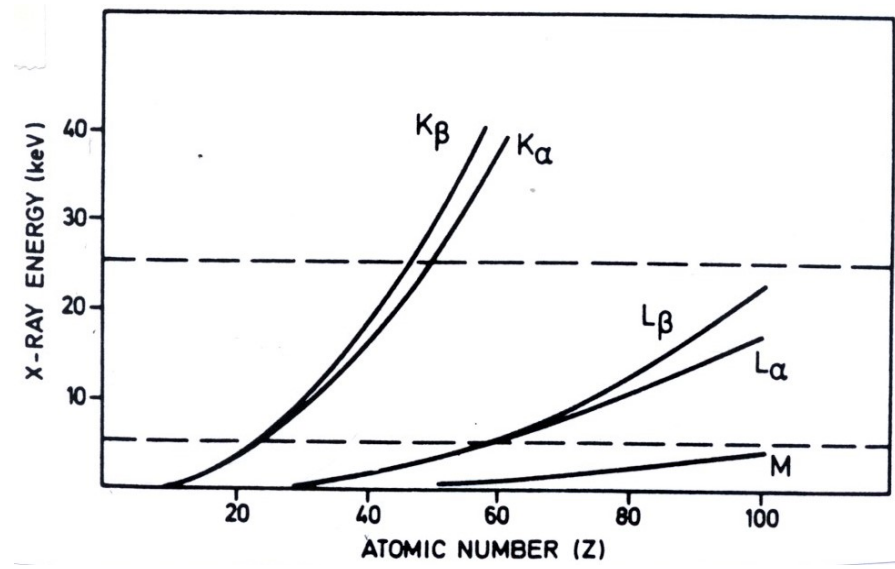
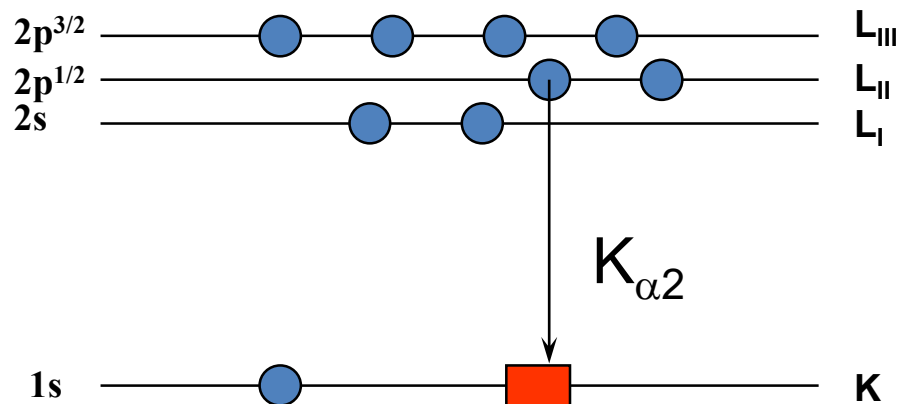
Princíp metódy

- excitácia atómu iónovým zväzkom (vyrazenie e^-)
- produkcia charakteristického rtg. žiarenia
- detekcia žiarenia => identifikácia prvku

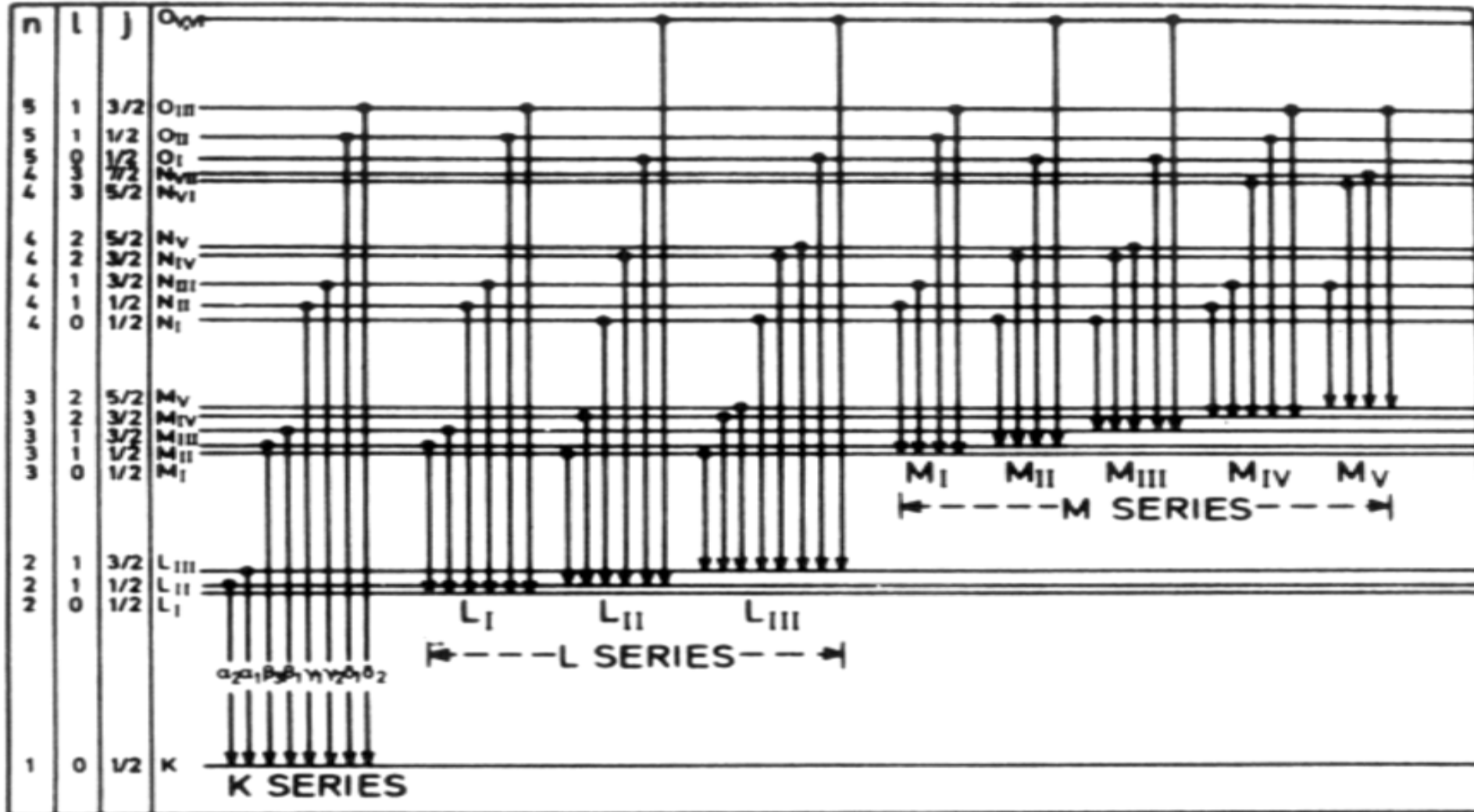

Elektrónové prechody

- Siegbahnova notácia
- najpravdepodobnejšie prechody $K_{\alpha 1}$ a $K_{\alpha 2}$
  - elektróny z L_{II} zaplnia vakancie na K: žiarenie $K_{\alpha 2}$
    - možné energie $E = E_K - E_{LII}$
  - elektróny z L_{III} zaplnia vakancie na K: žiarenie $K_{\alpha 1}$
    - možné energie $E = E_K - E_{LIII}$
- energia $K_{\alpha 1} > K_{\alpha 2}$
- K_{β} = prechod $M \rightarrow K$ (nízka pravdepodobnosť)

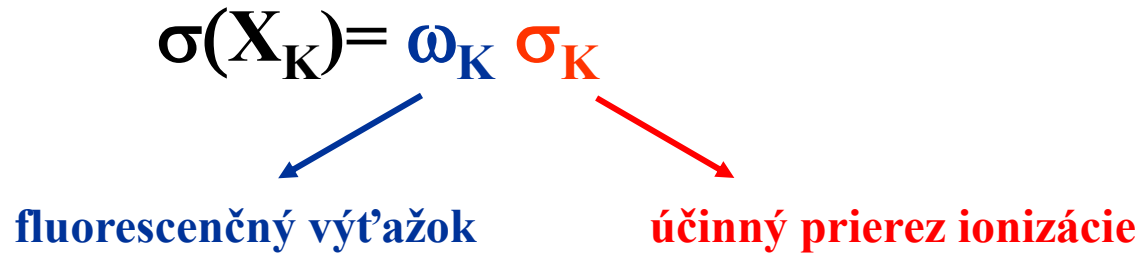

Diagram atomových hladin

Účinný prierez produkcie rtg. žiarenia

$$\sigma(X_K) = \omega_K \sigma_K$$

fluorescenčný výt'azok   účinný prierez ionizácie

■ účinný prierez ionizácie:

- K vakancia indukovaná projektilom (E_p, Z_1)
 U_K – väzobná energia K elektrónu

$$\sigma_K = \frac{Z_1^2}{U_K^2} f(E_p, M_1, U_K)$$

- $\sigma_K \uparrow \uparrow E_p$, maximum, keď rýchlosť projektilu = rýchlosti K elektrónu

$$\frac{E_p}{M_1} = \frac{U_K}{m_e} \quad \longrightarrow \quad E_{p, \max} = \frac{M_1}{m_e} U_K$$

m_e - hmotnosť elektrónu
 M_1 - hmotnosť projektilu

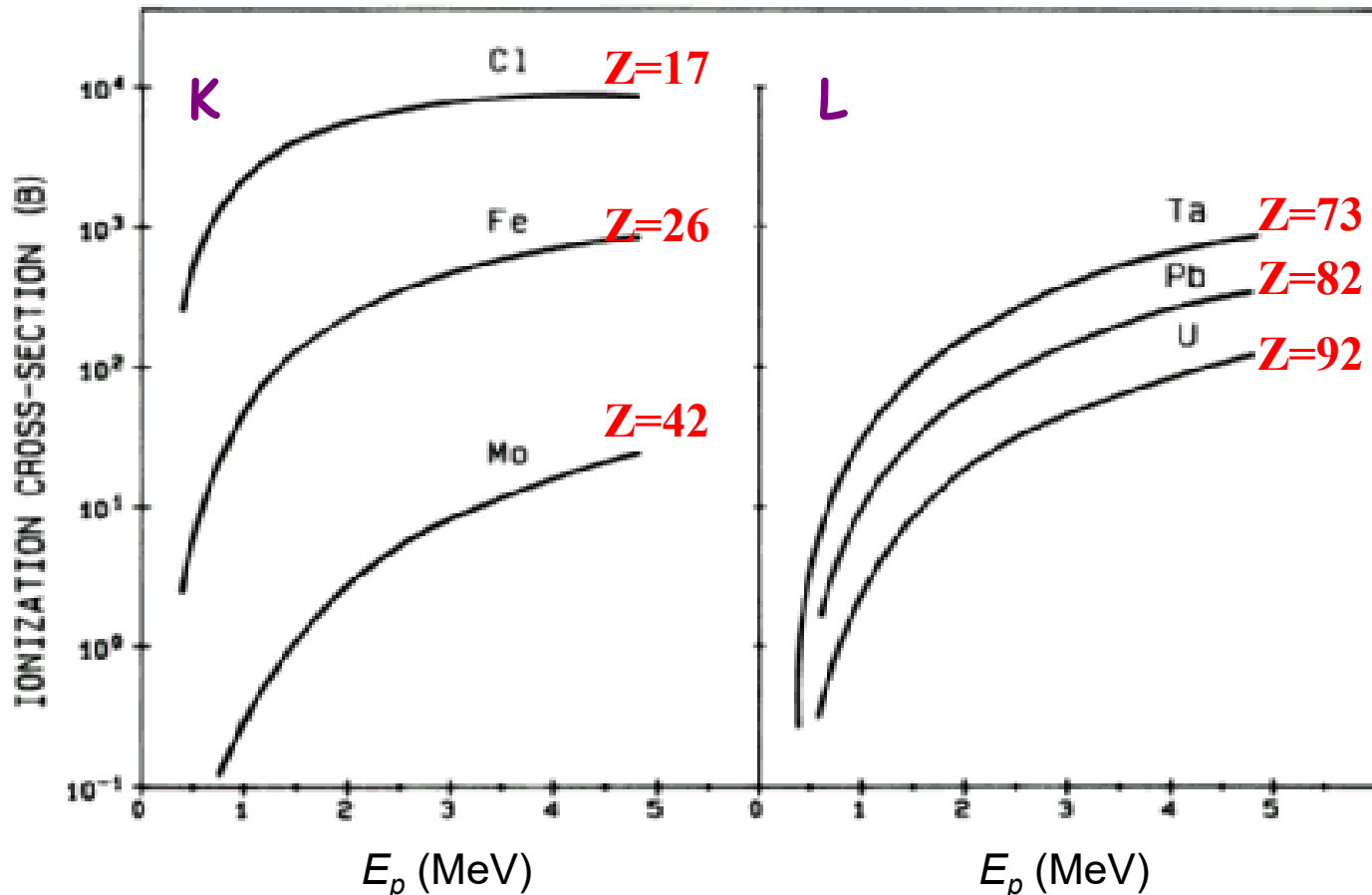
pre $Z = 15$ (P): $U_K = 2.15 \text{ keV}$: $E_{p, \max} = 4 \text{ MeV}$

pre $Z = 90$ (Th): $U_K = 109.65 \text{ keV}$: $E_{p, \max} = 201 \text{ MeV}$
 $U_L = 19 \text{ keV}$: $E_{p, \max} = 36 \text{ MeV}$

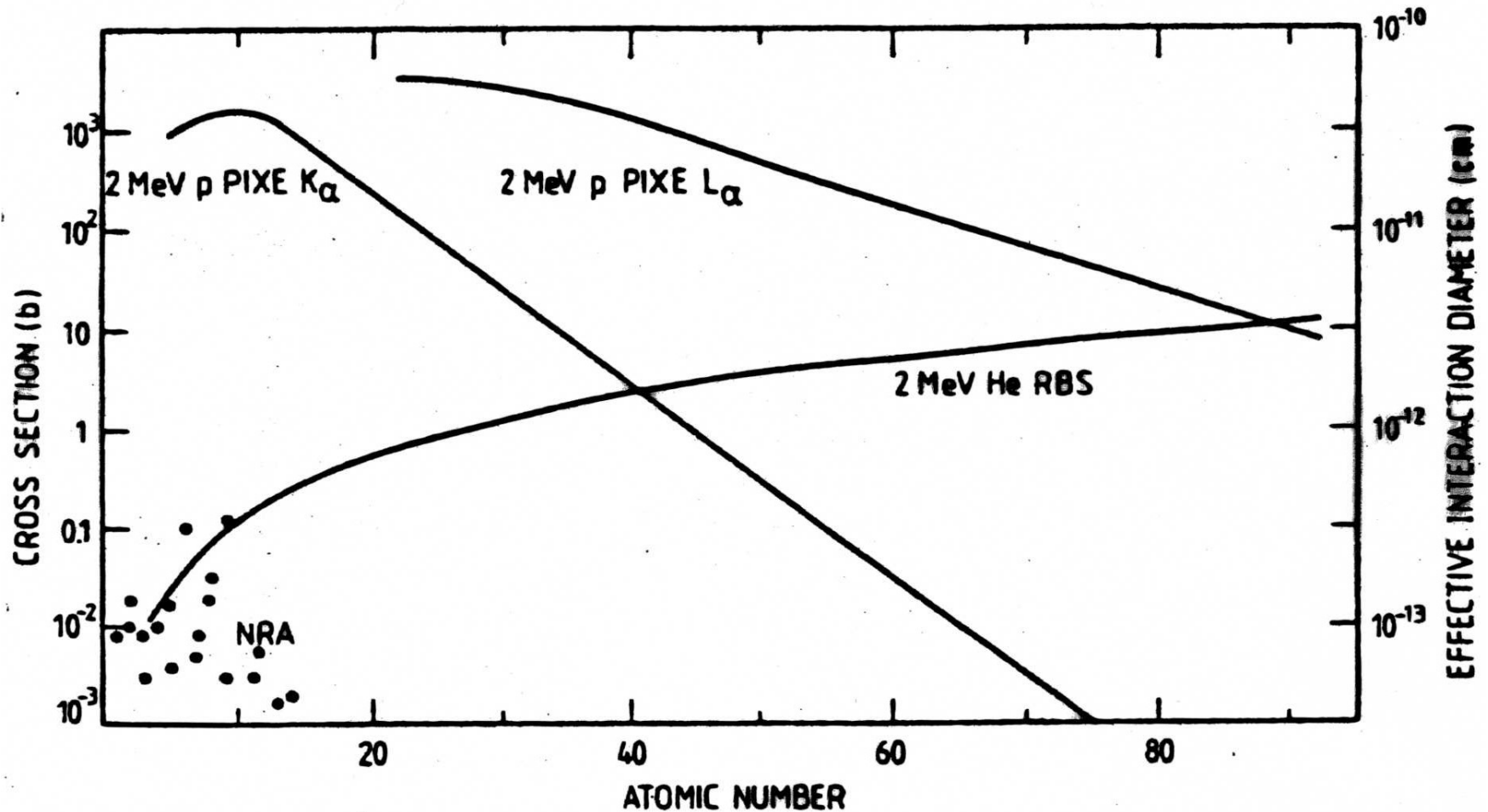
Účinný prierez ionizácie

- ionizačný účinný prierez pre K a L hladiny ako funkcia energie bombardujúcich protónov a terčového atómu
  - účinné prierezy sú veľmi vysoké (niekoľko tisícok barnov)
  - pre K žiarenie prudko klesá so Z

PIXE versus RBS a NRA

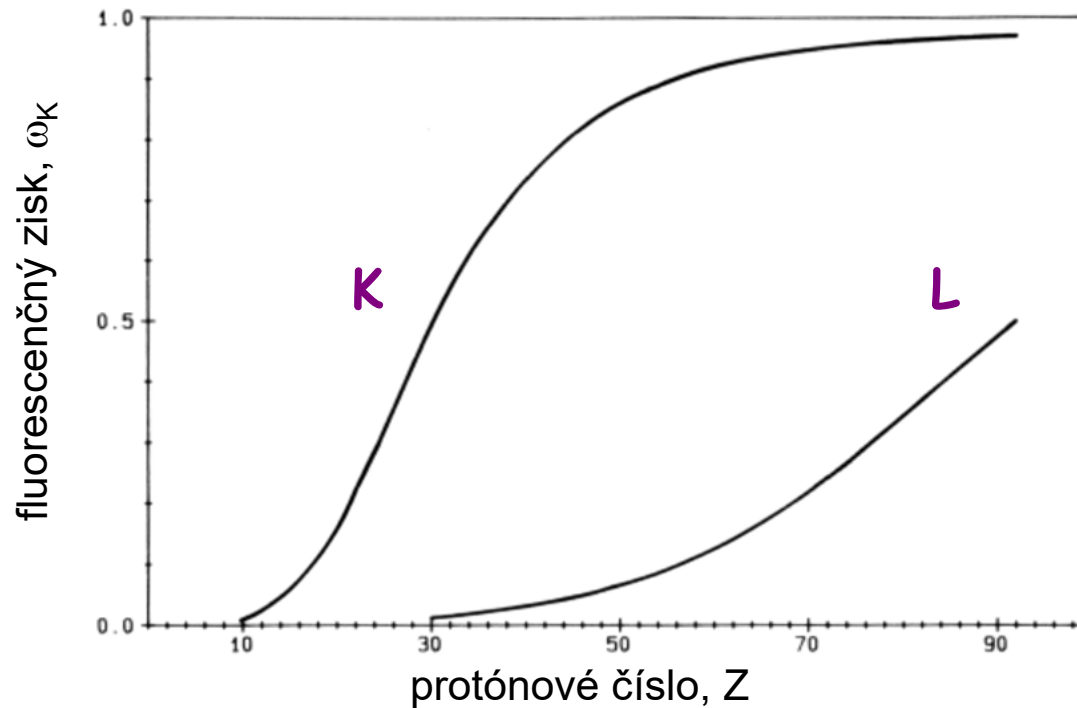
- typické účinné prierezy pre interakcie iónov

Fluorescenční výtěžok

- emisia fotonů X a Augerových elektronů
  - konkurenční procesy

$$\omega_K = \frac{\text{počet fotonů } X_K}{\text{počet K vakancí}}$$

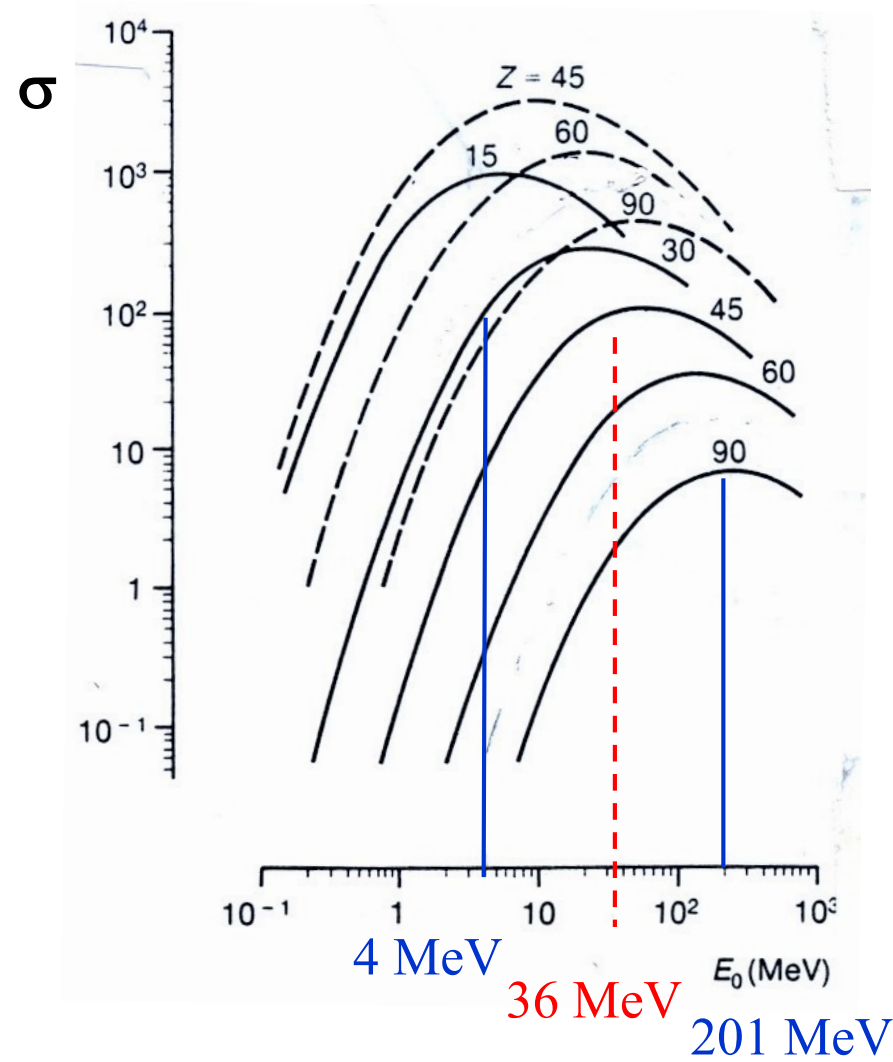

Energetická závislosť

$$\sigma(X_K) = \omega_K \sigma_K$$

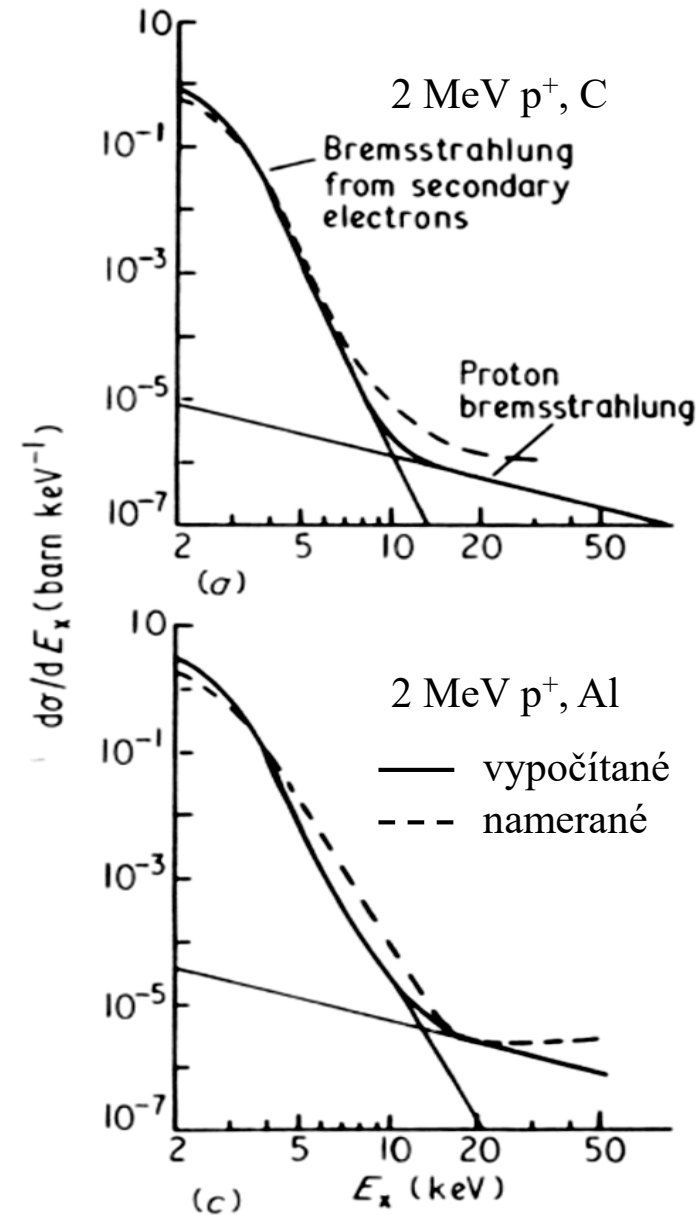
- účinný prierez produkcie rtg. žiarenia ako funkcia energie protónov

— K lúče
- - - L lúče

Spojité pozadie

- intenzita brzdneho žiarenia (Brehmstrahlung) $\sim (Z/M)^2$
  - protóny $(1/1)^2$
  - elektróny $(1/(1/1836))^2 = 1836^2 = 3.4 \cdot 10^6$
  - brzdne žiarenie protónov $\ll$ elektrónov
- spojité pozadie PIXE
  - od brzdneho žiarenia sekundárnych elektrónov
- príspevok od jadrových reakcií
  - Comptonov rozptyl, neutróny
  - pri vyšších energiách

Kvantitatívna analýza

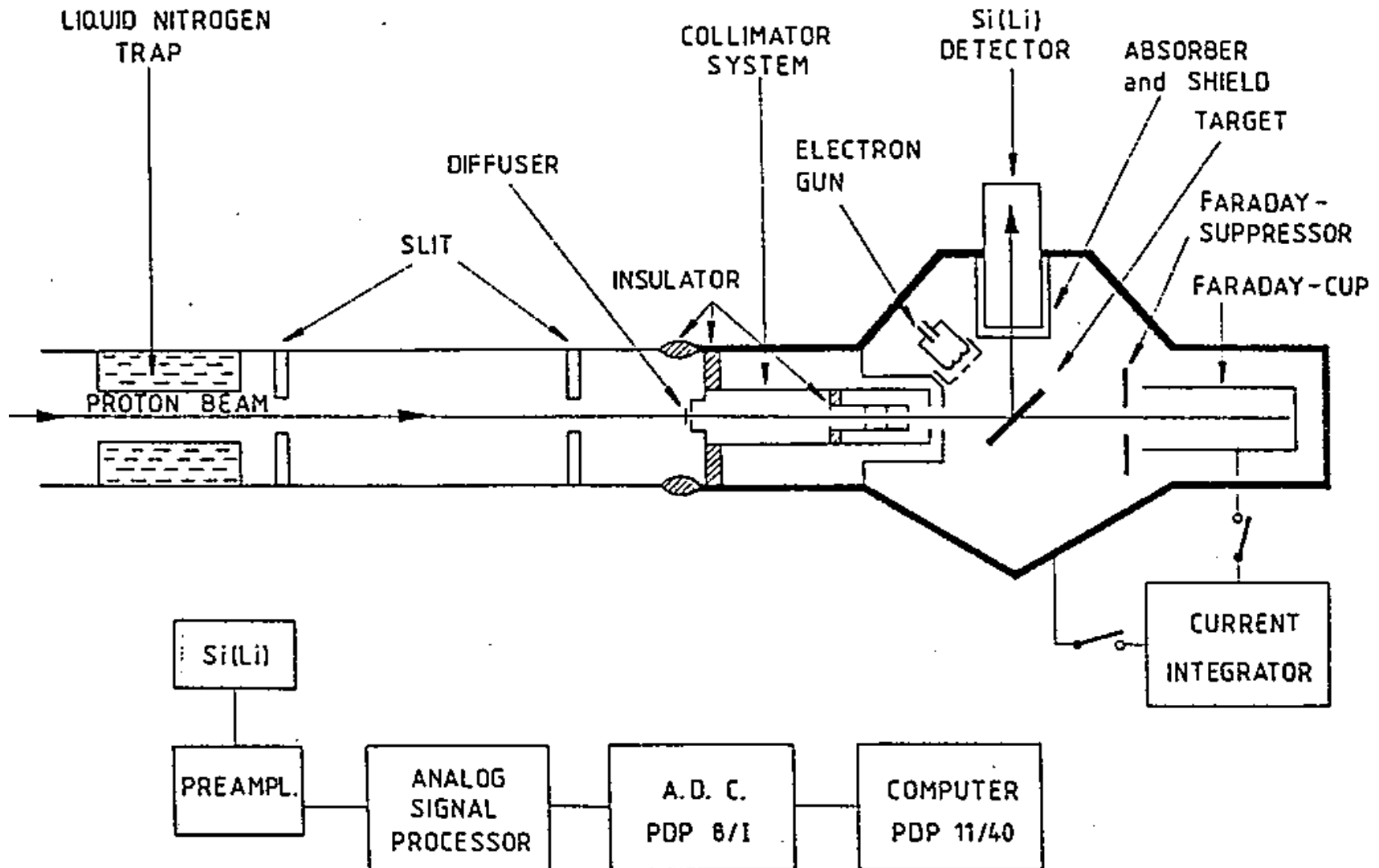
- plocha pod čiarou je úmerná koncentrácii prvku vo vzorke
- PIXE spektrá sú vo všeobecnosti komplexné
  - suprepozícia viacerých čiar na spojitom pozadí
- vyhodnocovanie pomocou sofistikovaných programov
  - GUPIX, GEIPIXE, PIXAN, WitsHEX
  - porovnanie nameraných a simulovaných spektier

- výťažok hrubého absorbátora:
$$Y(E) = \varepsilon_{abs}(E_X) \cdot N_p \cdot n \cdot \Omega \cdot \int_0^{E_p} \frac{\sigma(E) \cdot T_{Ex}}{S(E)} dE$$

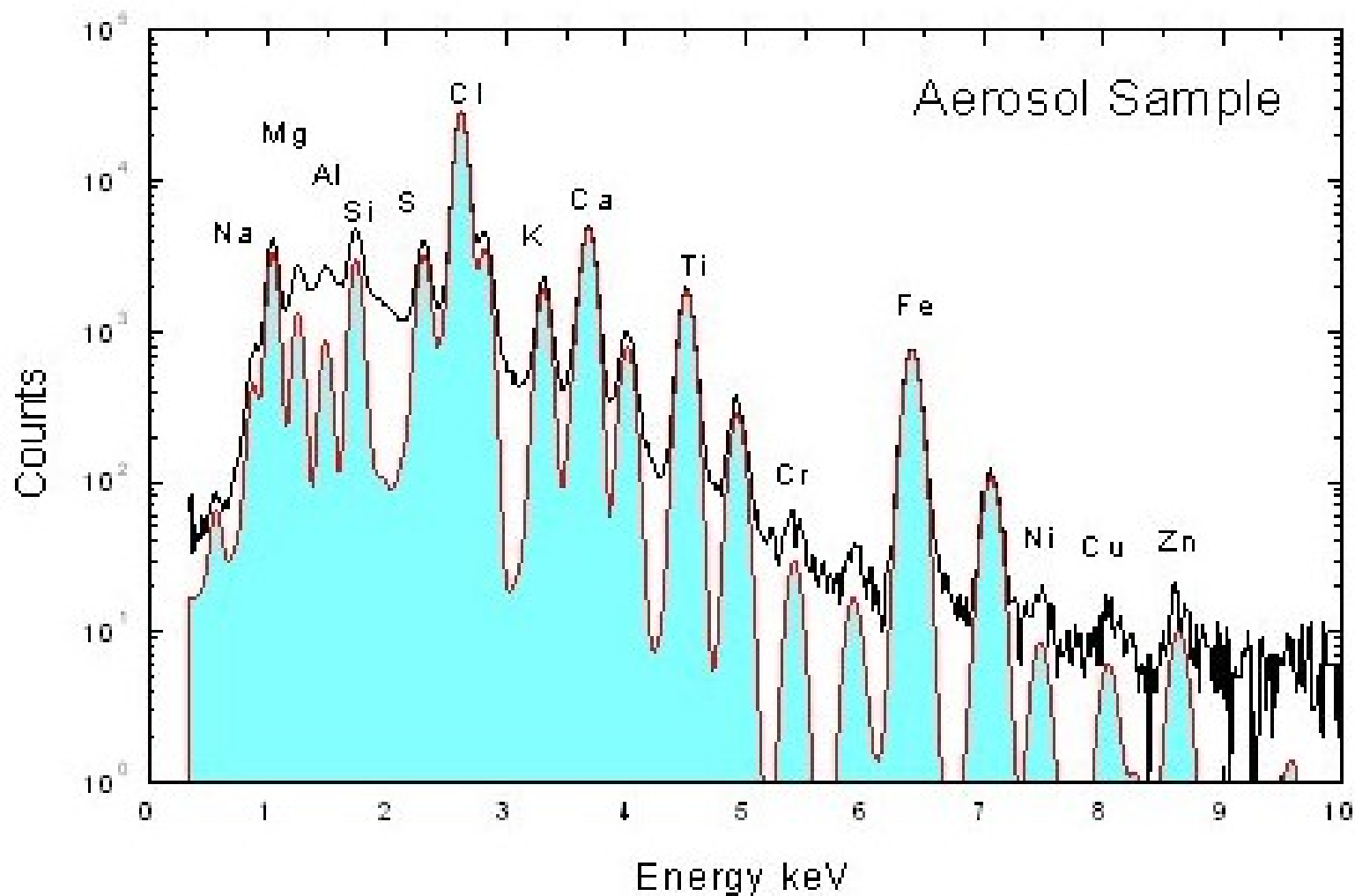
- presné určenie komplikované kvôli:
  - efektom matrice
  - brzdiacemu účinnému prierezu
  - samoabsorpcii
  - zvýšenej fluorescencii
- použitie štandardov

n	= počet atómov daného prvku
N_p	= počet bombardujúcich častíc
ε_{abs}	= efektívnosť detekcie energie E_X
$\sigma(E)$	= účinný prierez
$S(E)$	= brzdiaci účinný prierez
T_{Ex}	= transmisia
Ω	= priestorový uhol
E_p	= energia bombardujúcich častíc

Experimentálne usporiadanie

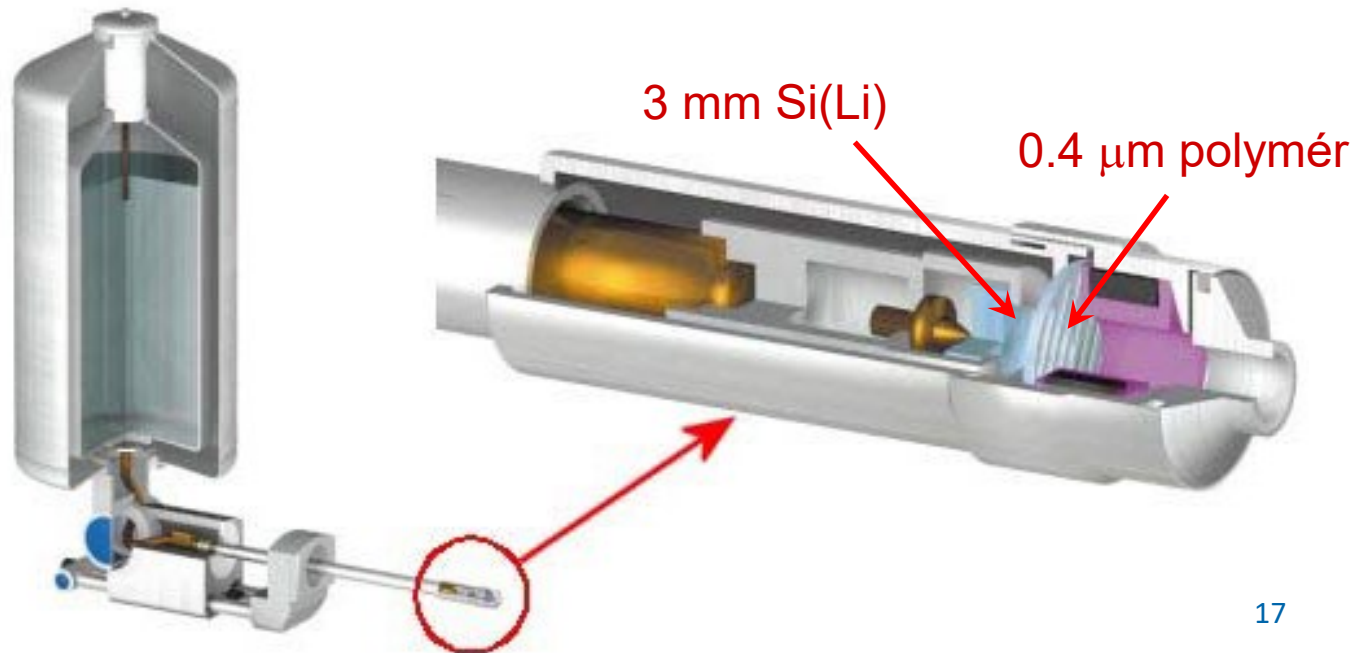
Typické PIXE spektrum

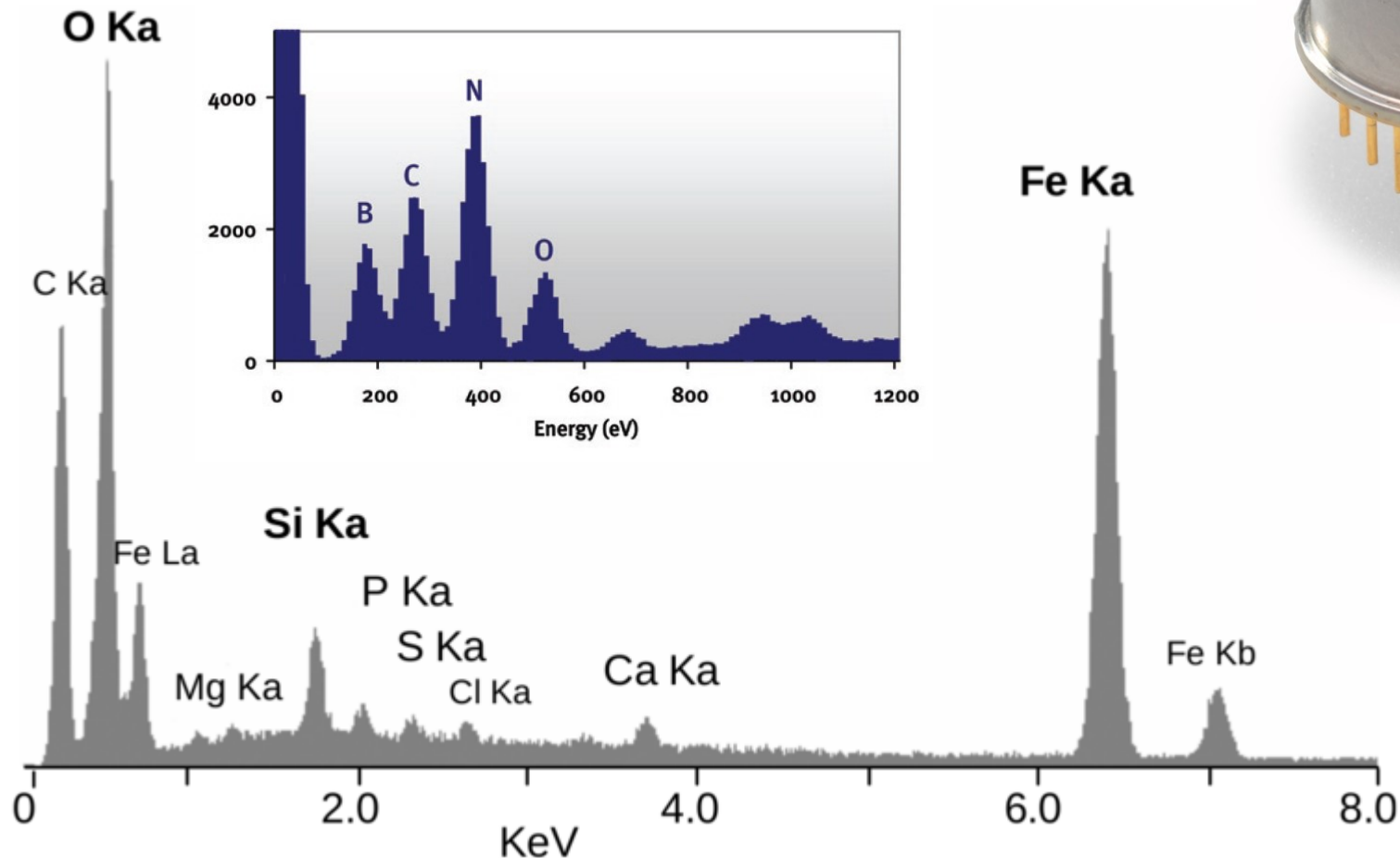
Detekcia žiarenia

- Si(Li) detektory
- HPGe detektory
- energetické rozlíšenie 150 eV pri 5.9 keV (Mn K_{α})
- okienka detektorov
  - Be (8 μm), polymér (0.4 μm), bezokienkové detektory
  - detekcia ľahkých prvkov (selektívne absorbatory)

Detekčné obmedzenia

- Be okienko → Na
- ultratenký polymér → B (185 eV)

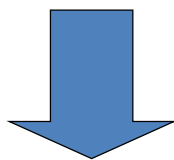
Aplikácie PIXE

- materiálový výskum
- biológia, biomedicína
- geológia (inklúzie minerálov)
- umenie a archeológia
- monitorovanie znečistenia atmosféry

- špeciálne prípady použitia PIXE
  - mikrolúč
  - externý lúč
    - analýza veľkých a komplexných predmetov
    - znížené riziko prehriatia vzorky chladením na vzduchu
  - PIXE na Marse

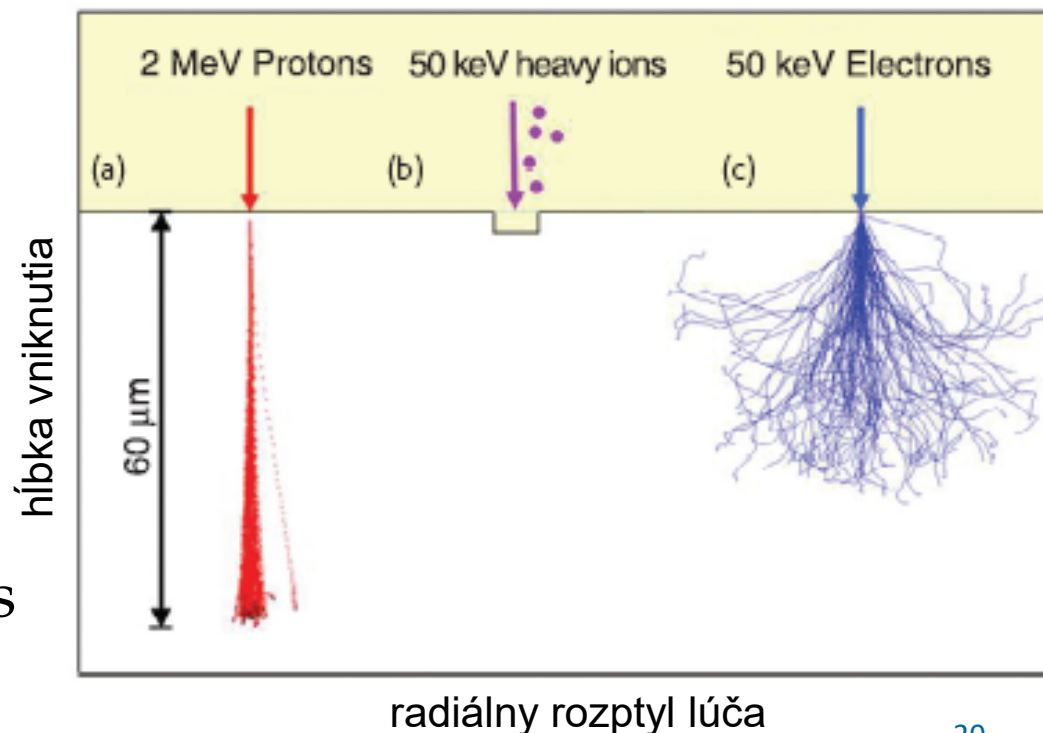
Mikrolúč

- mikrónová alebo sub-mikrónová veľkosť lúča
  - prvkové zobrazovanie (distribúcia prvkov vo vzorke)
- aplikácie v biomedicíne, geovedách, metalurgii, materiálových vedách archeológii, štúdie aerosolov

- komplikovaná fokusácia MeV lúča ťažkých iónov
- ale aj defokusácia

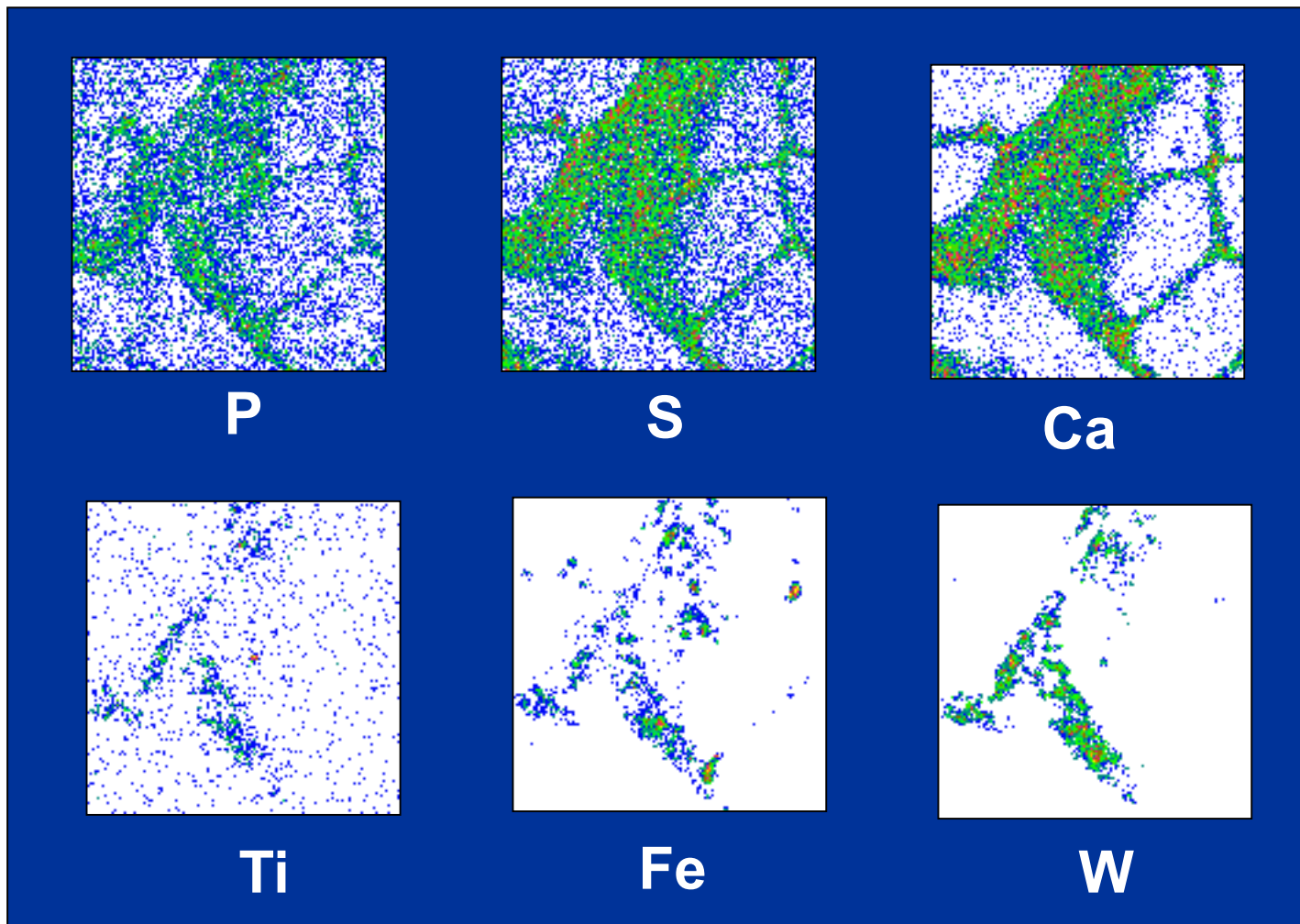

- písanie iónovým lúčom
- analýza hrubých vrstiev s vysokým rozlíšením

Prvková mapa

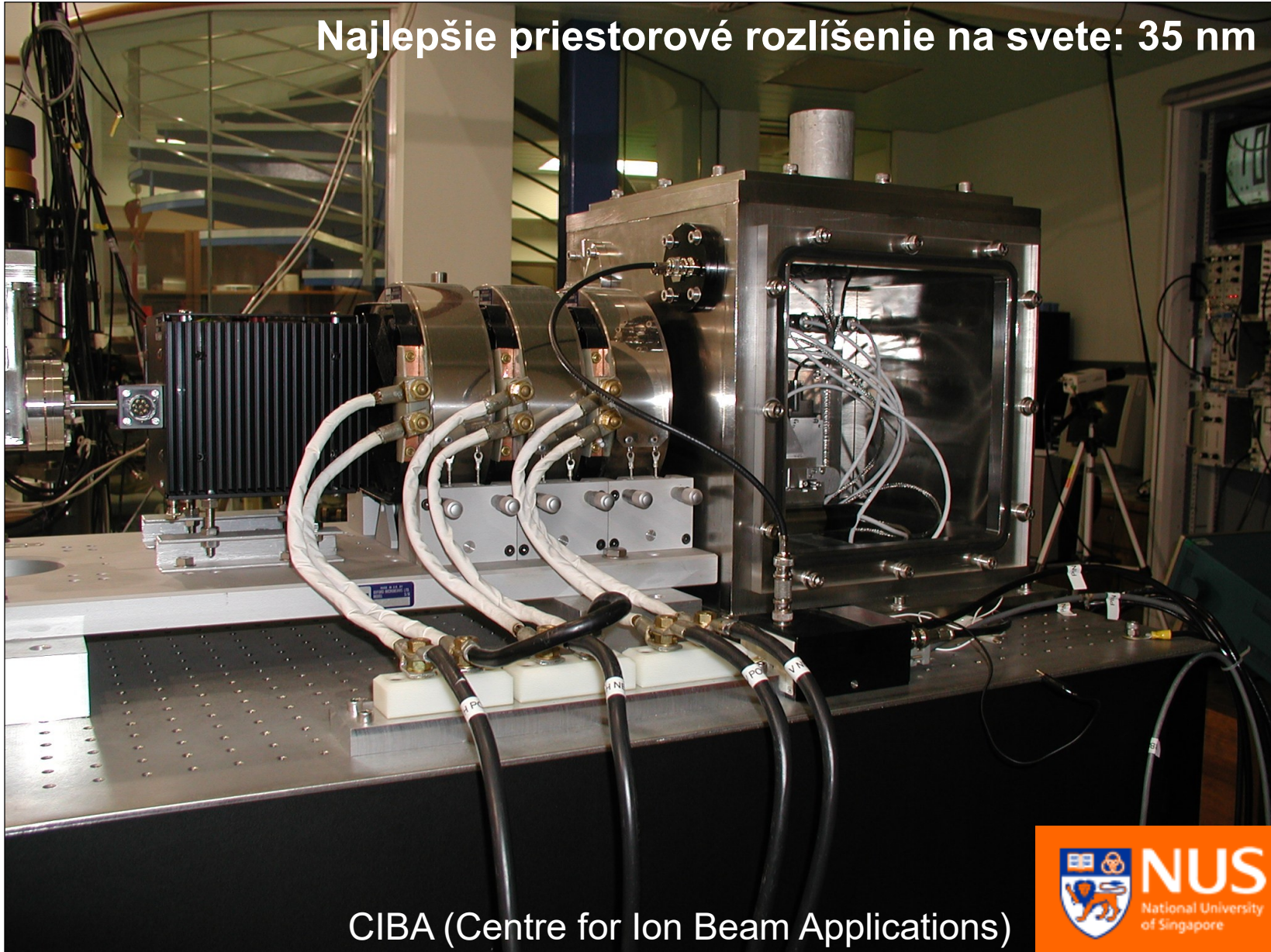
Prvková PIXE mapa z 400 μm x 400 μm skenov pľúcneho tkaniva.

Externý mikrolúč (Surrey) $\sim 10 \mu\text{m}$ veľkosť lúča

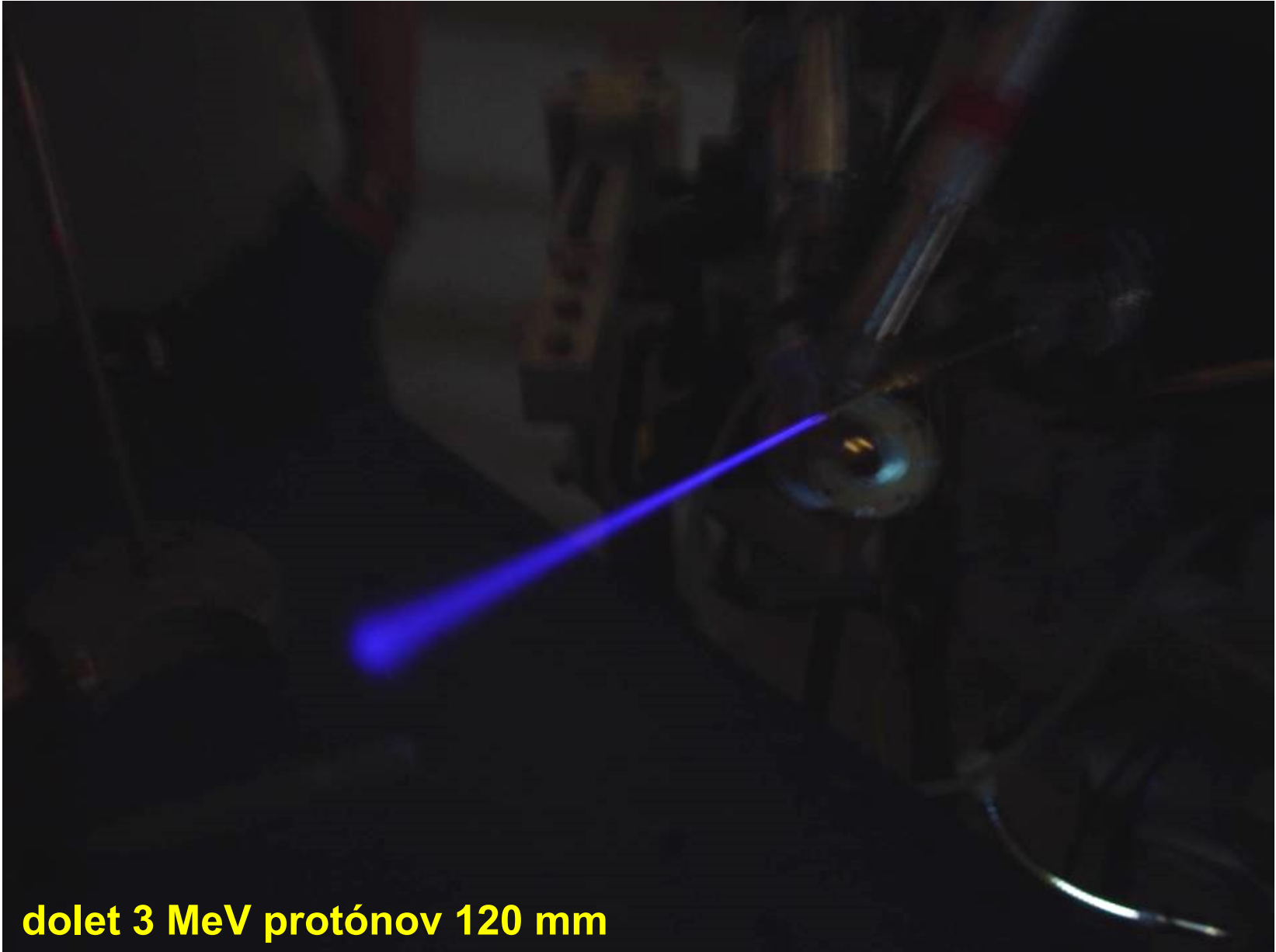
Vysoko-rozlišovacia mikrolúčová trasa

Najlepšie priestorové rozlíšenie na svete: 35 nm

CIBA (Centre for Ion Beam Applications)

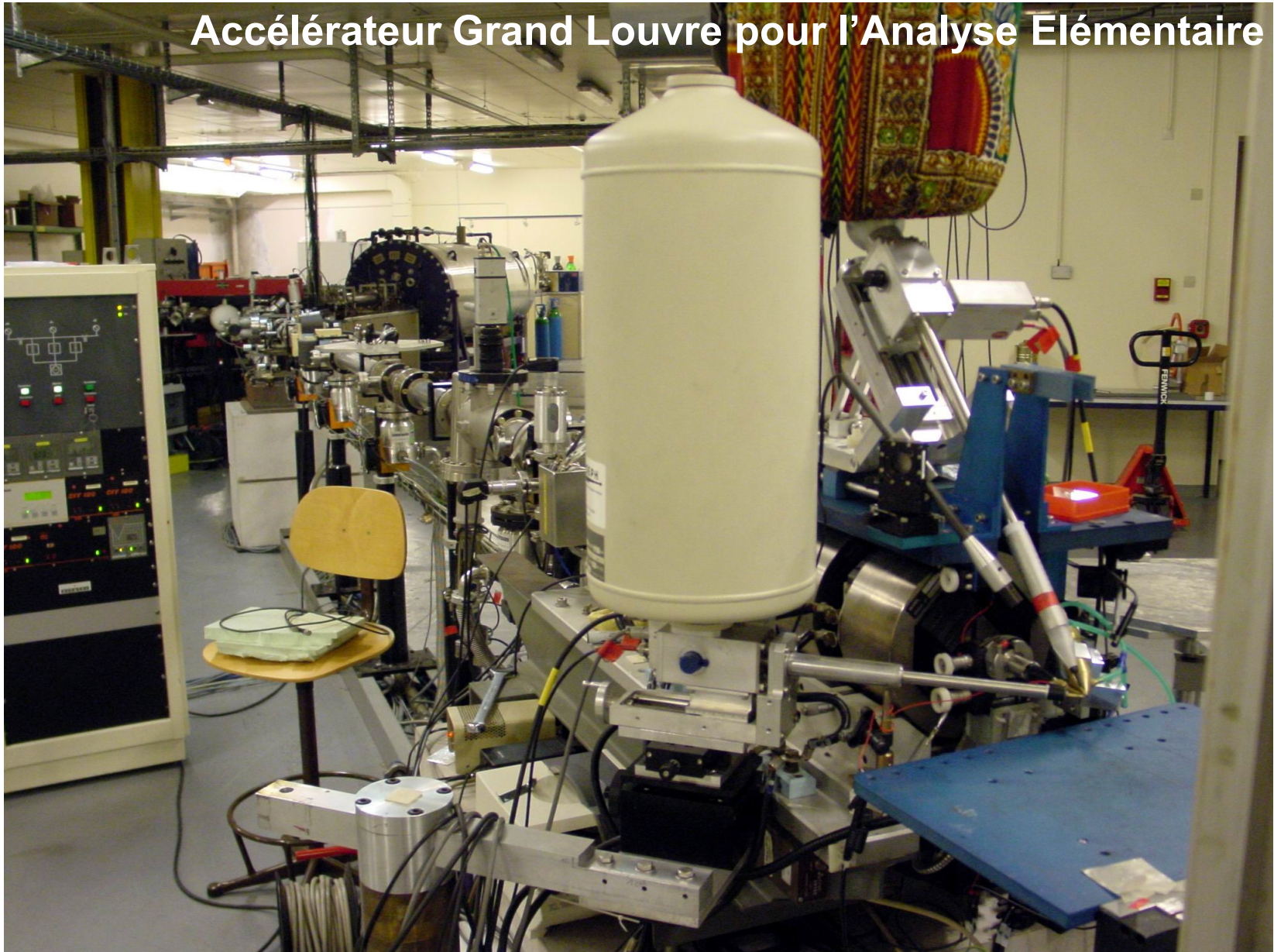
Vonkajší lúč v atmosfére

dolet 3 MeV protónov 120 mm

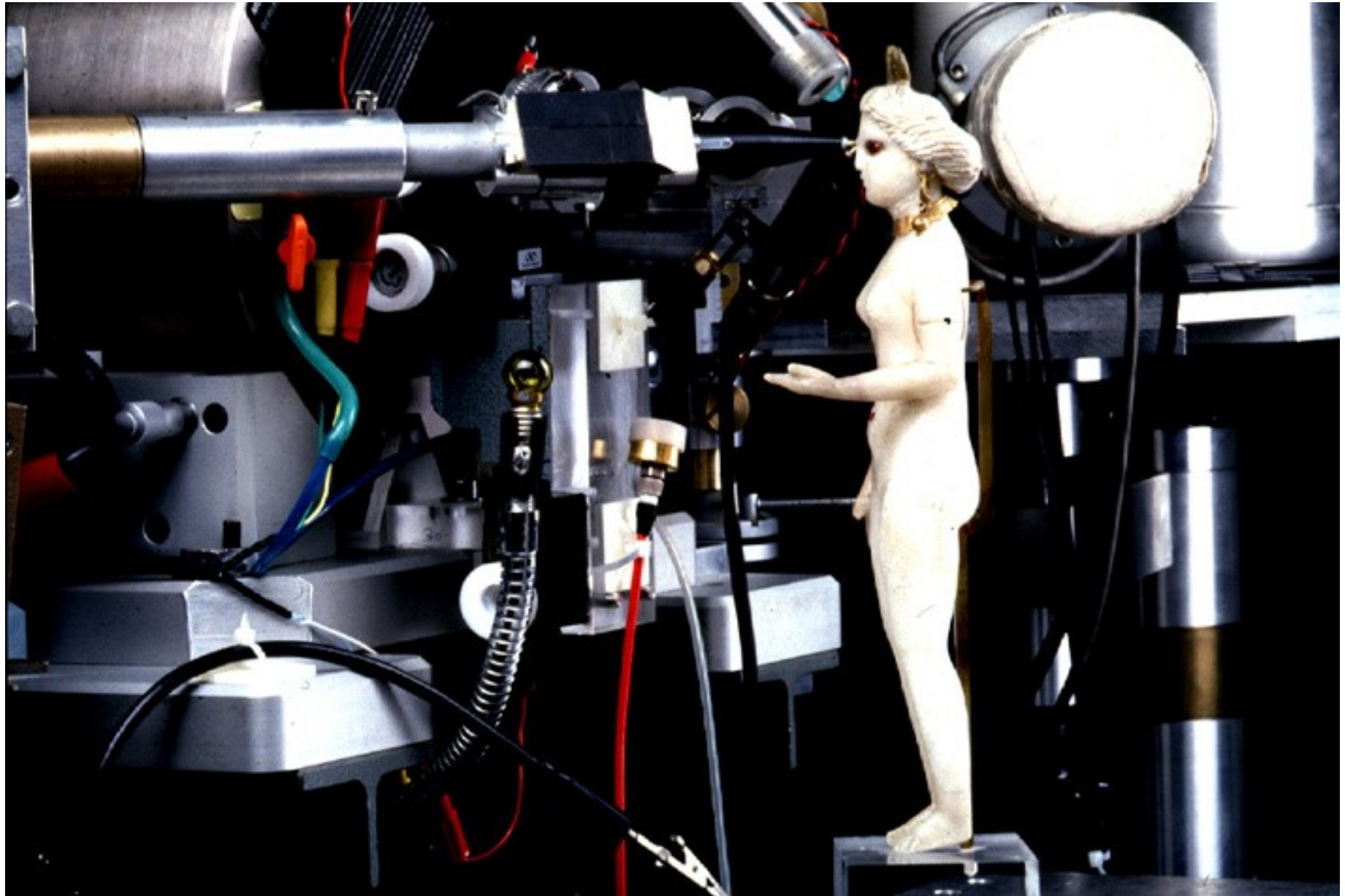
AGLAE v Louvre

Accélérateur Grand Louvre pour l'Analyse Élémentaire

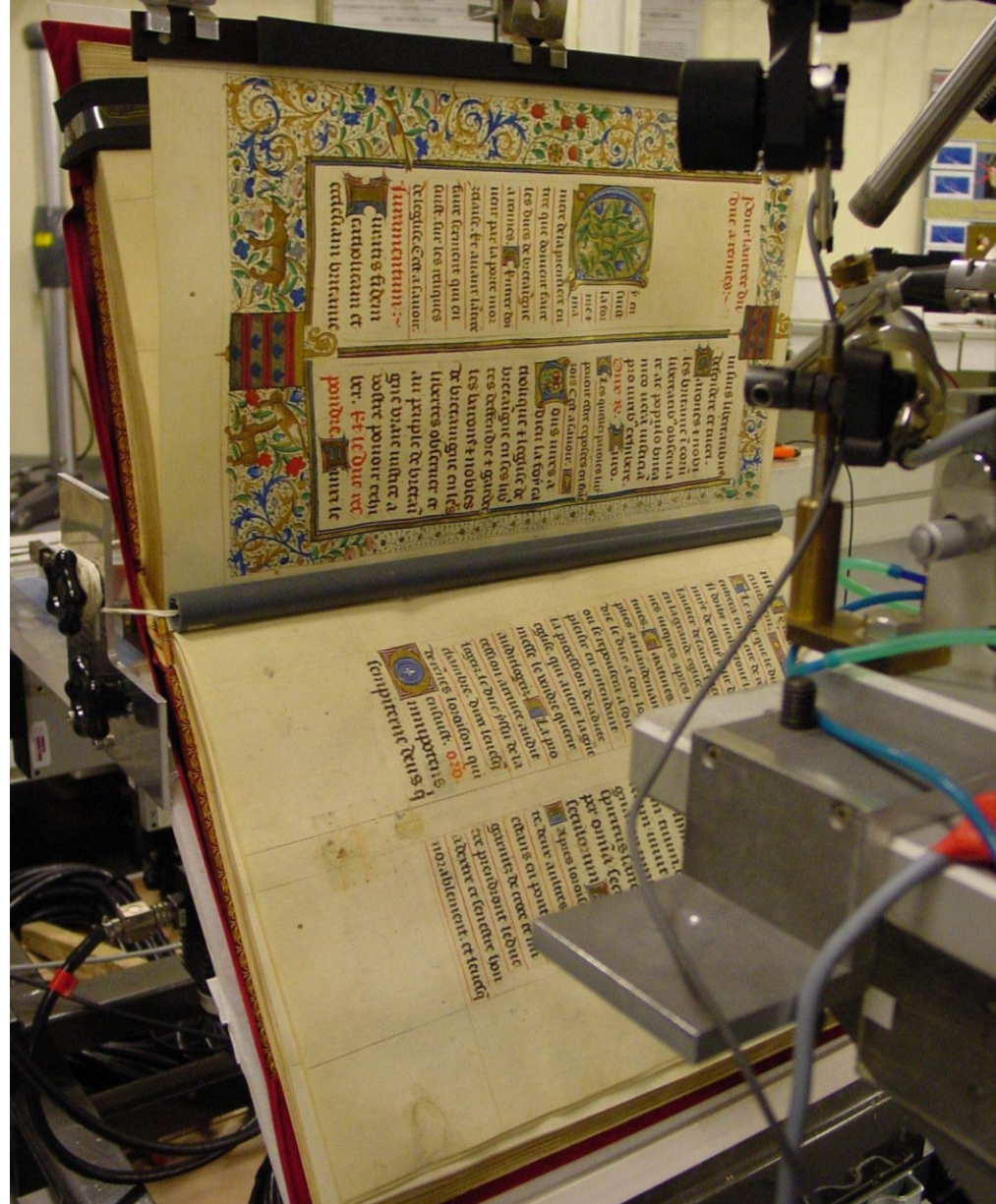

Použitie vonkajšieho lúča

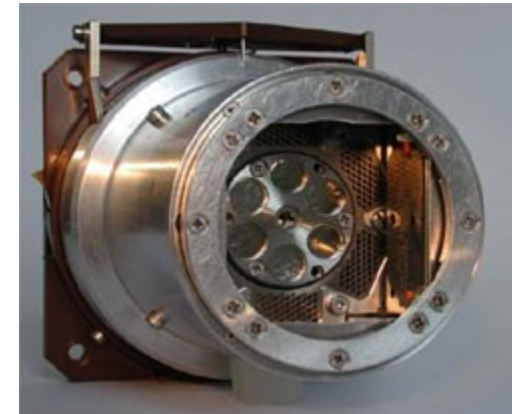
Analýzy umeleckých artefaktov

PIXE na Marse

■ APXS = Alpha Particle X-ray Spectrometer

- ^{244}Cm zdroj α častíc na excitáciu rtg. žiarenia
- Si detektor

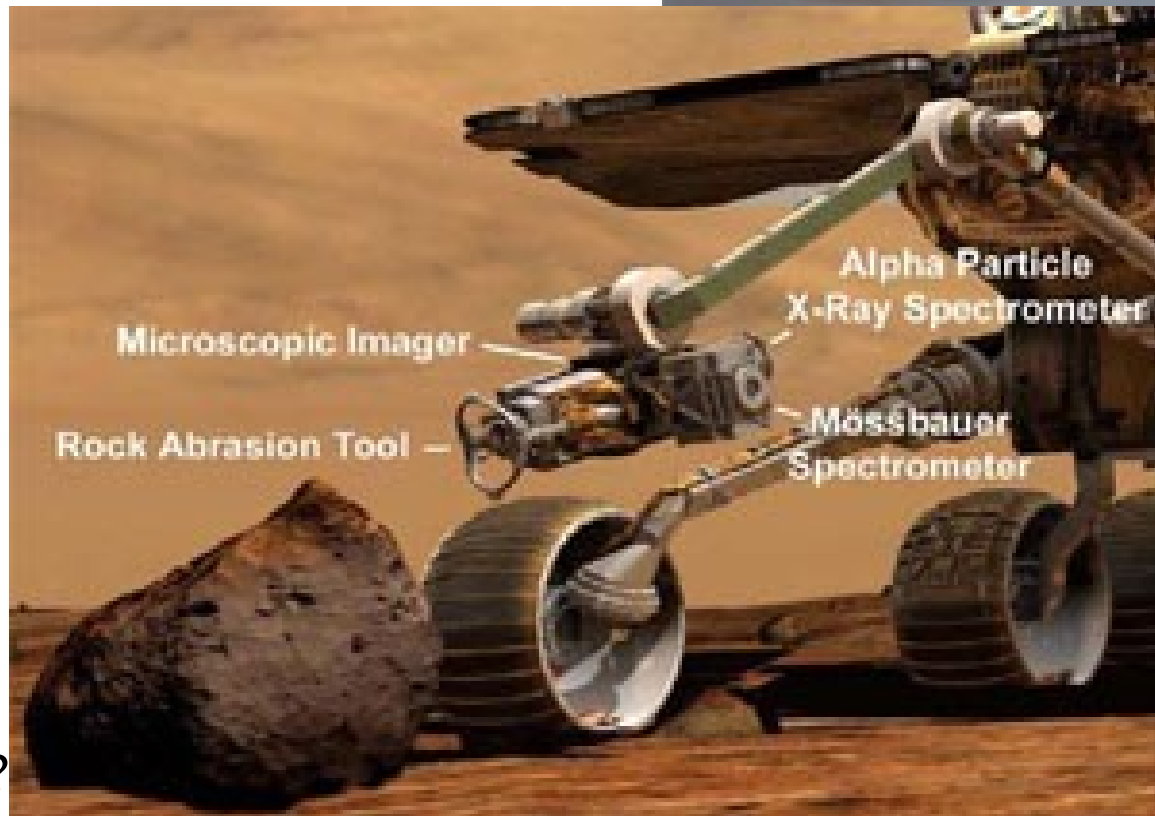

■ dva módy excitácie

- α častice – PIXE
  - ľahké prvky (Na - Ca)
- L žiarenie Pu – XRF
  - ťažké prvky (Ca - Zr)

■ detekcia Cl, Br, S

- zo solí z odparenia vody?

PIGE = Particle Induced γ -ray Emission

- výťažok hrubého absorbátora:

$$Y_i = n \varepsilon f_{wi} \int_0^{E_p} \sigma_i(E) / S_m(E) dE$$

n = počet atómov daného prvku
 f_{wi} = počet bombardujúcich častíc
 ε = efektívnosť detekcie
 $\sigma_i(E)$ = účinný prierez
 $S_m(E)$ = brzdiaci účinný prierez
 E_p = energia bombardujúcich častíc

- použitie mnohoprvkových štandardov
- meranie vo vákuu aj s externým lúčom
- dôležité: pozadie, dopplerovské rozšírenie čiary
- najčastejšie p, d, α - ťažké ióny len zriedkavo
- protónmi indukované reakcie:
  - rezonančný záchyt (p, γ)
  - nepružný rozptyl (p,p' γ) (+Coulombovská excitácia)
  - zrážky s preusporiadaním (p,n γ), (p, $\alpha\gamma$), (p,n)